

Вознюк О. Синергетичне зближення науки та релігії // Міждисциплінарний журнал "Паддхаті" / 2013 - Випуск №3 // <http://7promeniv.com.ua/naukovi-doslidzhennia/mizhdystsypinarnyi-zhurnal/217-2013-vipusk-3/1161-oleksandr-vozniuk-synerhetychne-zblyzhennia-nauky-ta-relihii.html>

О.В. Вознюк, кандидат педагогічних наук, доцент, докторант кафедри педагогіки Житомирського державного університету ім.І.Франка

СИНЕРГЕТИЧНЕ ЗБЛИЖЕННЯ НАУКИ ТА РЕЛІГІЇ

Основні філософсько-світоглядні одкровення нашого часу виявляються в руслі прагнення людської свідомості до цілісного, тотального пізнання світу. Ми живемо у період глобального релігійно-світоглядного синтезу, якого, за словами О. Ф. Лосєва, наша епоха “заспрагла більше, ніж будь-яка інша” [1, с. 188]. Ми стаємо свідками інтенсивної інтеграції наукових дисциплін, досліджуються суміжні та граничні галузі людського знання, робляться спроби узагальнення в межах певних сфер знання.

Релігія та наука як форми суспільної свідомості виявляють певну інтеграцію на сучасному відрізку історії людства. Як вважав Тейяр де Шарден, конфлікт між релігією та наукою є чисто зовнішнім, різниця між ними стирається, коли ми робимо спробу досягнути кінцеві причини речей, зрозуміти Всеціле.

Ч. Таунс, нобелівський лауреат, писав, що “мета науки – відкрити порядок у Всесвіті та завдяки цьому зрозуміти суть речей, які ми бачимо навколо... Мета релігії може бути визначена... як досягнення (і отже, прийняття) мети та сенсу Всесвіту, а також того, яким чином ми пов’язані з ним. Цю вищу доцільну силу ми й назвемо Богом” [2, с. 13]. А. Айнштайн говорив, що привести все у сферу відносності неможливо, так само як все визначити та довести, тому при будь-якому доведенні слід використовувати щось вище, справедливість якого визнається без доведення. Так і все відносно пов’язане з дещо самостійним, Абсолютним. “Твердою витоковою точкою є Абсолютне, треба лише вміти знайти його в потрібному місці”, – писав А. Айнштайн [див. 3, с. 67].

Релігійна і наукова свідомість в цілому узгоджуються, коли розглядаються абсолютні аспекти матерії. Наведемо декілька положень, які свідчать про те, що ***релігія на наука як форми суспільної свідомості останнім часом певним чином зближуються.***

Священне Писання починається словами : “На початку створив Бог небо і землю”. Під “землею” тут розуміється видимий матеріальний світ; під “небом” – світ невидимий, духовний. Таким чином, християнське Одкровення починається з повідомлення про двошаровість буття. Наука заперечила цю двошаровість, стверджуючи, що світ складається з однієї матерії. Проте після відкриття феноменів квантової фізики вчені дійшли висновку, що “невидима” реальність усе ж існує. Вона ввійшла в сучасну фізичну теорію під найменуванням “псі-функцій”, що керують існуванням усіх видимих об’єктів.

“Світ створений із нічого”, – вчить християнська наука. Дане положення також знаходить підтвердження в сучасній науці, яка стверджує, що світ походить з деякого парадоксального сингулярного стану матерії, що можна уподібнити ніщо.

Християнське положення про те, що “Бог створив світ для того, щоб увінчати його людиною”, підтверджується так званим “антропним принципом”, який фіксує споконвічну

націленість усіх фізичних констант на появу біологічних полімерів – білків і нуклеїнових кислот, без яких не могло б виникнути життя, а виходить, і людини. Антропний принцип (антропні космологічні аргументи, чи принцип космологічного доповнення [4, с. 12]) встановлює доцільність існування людини у світі, він виходить з розуміння людини як органічної і активної частини космосу та Всесвіту”. Всесвіт, в якому ми живемо, і щирим чудом. Одним з проявів цього чуда є те, що світ на його фундаментальному квантовому рівні (на рівні мікросвіту) є єдиним нерозчленованим комплексом [5; 6], в якому причина та наслідок, єдине та множинне, просте та складне, частина та ціле, актуально-дійсне та потенційно-можливе, минуле та майбутнє не диференціюються, що дає нам право говорити про Всесвіт як голографічний універсум, в якому все існує у всьому.

Наука починає ставати однодумницею релігії не тільки в космології й антропології, але і гносеології, у теорії пізнання. Років сто тому вчені притримувалися в цій області діаметрально протилежних поглядів, вони були переконані, що пізнавальні можливості розуму нескінченні, що логіко-математичними засобами можна докопатися до будь-якої істини. Але серія так званих “негативних” теорем, доведених самими ж математиками, назавжди поховала ці уявлення. Виявляється, що повнота істини може міститися лише в безкінечній мовній системі, а оскільки людина кінцева, вона цієї повноти вмістити принципово не може.

Ісус Христос каже: *“Якщо двоє або троє зберуться в ім'я Моє, Я серед них”*. Це положення відповідає парадоксальному нададитивному принципу феномена цілого, відкритого сучасною наукою, що постає одним із наріжних принципів синергетики, науки про відкриті цілісні системи та принципу саморуху матерії.

Ф. Капра, автор відомої книги *“Дао фізики”*, досліджуючи паралелі між природничим (вивчаючим мікросвіт) та езотерико-містичним знаннями, дійшов висновків про принциповий збіг цих двох протилежних видів відображення світу та опанування їм. Наведемо деякі з цих паралелей. По-перше, це паралель між структурою наукового експерименту, який констатує принципову єдність суб'єкта і об'єкта експерименту (що проявляється у парадоксі експериментальної фізики, коли експериментатор не може не впливати на предмет, якій він досліджує, при цьому цей предмет втрачає свою первинну “незайманість”, а тому неможливо говорити про світ як такий, що існує об'єктивно і не залежить від нашої свідомості), і містичного переживання, в якому суб'єкт зливається з об'єктом [7, с. 31].

По-друге, це й принципова невизначеність результатів як містичного досвіду, так і наукового експерименту у сфері мікросвіту, оскільки як в першому, так і другому випадку принципово неможливо “одягнути” даний досвід у абстрактно-теоретичний, знаково-вербальний одяг. Як писав А. Ейнштейн, поки математичні закони описують дійсність, вони невизначені, коли вони припиняють бути невизначеними, вони втрачають зв'язок з дійсністю. По-третє, як містичний, так і науковий експериментальний досвід виявляється парадоксальними у світлі звичайних класичних уявлень. В-четвертих, картина світу, яку малює світогляд містика та вченого-ядерника, принципово подібні, тобто світ як в першому, так і другому випадку постає як єдиний інтегральний комплекс [5; 6], коли “Всесвіт являє собою нерозчленоване ціле, частини якого переплітаються і зливаються одна з одною і жодна з них не є більш фундаментальною, ніж інші, таким чином, що властивості одної частини визначаються властивостями всіх інших” [7, с. 266], коли елементарна частка, у свою чергу, виявляється такою, яка складаються з усіх інших елементарних часток [8, с. 140].

Як квантова і релятивна фізика, так і вчення Сходу (даосизм, конфуціанство, буддизм) констатують, що будь-яка пара протилежностей являє собою динамічну єдність. Так Чжуан-цзи пише: “Це одночасно є “тим”. “Те” одночасно є “цим”. Та обставина, що “це” і “те” припиняють бути протилежностями, є головним змістом Дао. Ця обставина слугує у якості центру колооберту змін” [9, с. 112]. Як відмічає автор “*Дао фізики*”, для того, щоб коротко охарактеризувати світогляд і логіку атомної фізики, слід прийняти до відома слова тантристського лами Ангаріка Говінди: для буддиста “зовнішній світ і внутрішній світ його души – це єдине ціле, два боки однієї матерії, де нитки всіх сил і всіх явищ, всіх форм свідомості і їх об’єктів вплітаються у неподільну сітку нескінченних, взаємно обумовлених відношень” [10, с. 93].

По-п’яте, як фізики, так і містики виявляють абсолютну реальність, що лежить в основі всього розмаїття предметів та явищ, котрі спостерігаються. Індуїсти називають її “Брахманом”, буддисти – “Дхармакайя” (“Тіло Суцього”), чи “Татхата” (“таковість”), а даоси – “Дао”. При цьому Дао, як безформне і порожнє, здатне породжувати всі форми, що здійснюється через рух первинної енергії “ци” (“прани” та ін.). “Велика Порожнеча не може не складатися з ци; ци не може не сконденсуватися, щоб народити всі речі; ці речі не можуть не розсіюватись, щоб (знову) породити Велику Порожнечу” [9, с. 280]. У подібних же термінах фізика описує метаморфози нашого мікросвіту, який постає як фундамент макросвіту. Елементарні частки, що володіють двоїстою природою (вони одночасно є речовинними і польовими утвореннями), виявляються згустками енергії (чи поля), здатними зникати разом з розщепленням цих згустків і знову кристалізуватися в умовах “конденсації” полів, що є принципово динамічними сутностями, які не мають маси спокою. За словами А. Ейнштейна, “ми можемо думати, що речовина складається з таких ланок простору, у яких поле досягає особливої інтенсивності” [11, с. 319]. “Присутність матерії є лише збудженим станом поля у даній точці, дещо випадкове, своєрідна “вада” у просторі” [12, с. 153].

Можна сказати, що в науці віра у певну закономірність покладається у витоках руху думки, оскільки мова науки – це логіка, яка як сутність, що все принципово доводить, сама базується на аксіомах, що мають “логічний імунітет”.

З цією обставиною пов’язаний відома обмеженість логічного мислення, оскільки повне логічне обґрунтування всіх без виключення положень будь-якої теорії принципово неможливо. Про це доводить теорема неповноти К. Гьоделя, яка говорить, що у достатньо багатій формалізованій мові є істинні твердження, які принципово неможливо довести (чи заперечити) за допомогою засобів, що формалізовані у межах цієї мови.

Ця обставина виявляє проблему реальності світу. Як визнає матеріалістична філософія, істина про реальність світу не є прерогативою теорії, але здорового глузду. Таким чином, питання про реальність нашого світу не входить у прерогативу чистої теорії (Р. Карнап). Як писав В. Гейзенберг, значення всіх понять і слів, що утворюються за допомогою взаємодії між світом і нами самими, не можуть бути точно визначені, тому шляхом тільки раціонального мислення не можна прийти до абсолютної істини.

Ось чому зараз у науці актуальним є пошук окрім логічних і позалогічних, ірраціональних критеріїв раціонального знання, що формують ґрунт для концептуалізації парадоксального принципу єдності світу, які потребують докорінної переоцінки наукових “цінностей”, а це у свою чергу передбачає, перш за все, інтеграцію науково-теоретичного та релігійно-міфологічного способів пізнання світу, розробку нових системних універсалій, концептуалізацію нових узагальнень, розвиток нової наукової парадигми.

Дослідження світу під кутом зору цієї нової наукової парадигми І. Прігожина, Р. Шелдрейка, А. Янга, Ф. Чу, Д. Бома, К. Прібрама, Ф. Капри, Ст.Грофа, В. П. Казначєєва тощо створює ситуацію, коли західна наука наближається до зсуву парадигми зсуву, який змінить наші поняття про реальність та людську природу, який перекине міст через пролом між стародавньою мудрістю та сучасною наукою, примирить східну духовність із західним догматизмом.

Поява нової наукової парадигми була викликана цілим рядом наукових відкриттів, що не уклалися в прокрустове ложе класичних уявлень. Виявлені на початку ХХ століття Б.Расселом, Ж.Рішаром, К.Греллінгом, А.Айнштайном й іншими антиномії пізнання та парадокси буття поставили під сумнів правомірність існування фундаментальних понять найбільш “точних” наук, таких як логіка та математика. Принцип “самоочевидності” наукових аксіом виявився недостатнім стосовно виявлених протиріч та принципових неузгодженостей в основах математичної теорії множин, стосовно результатів, отриманих в області неевклідових геометрій та нетрадиційних логічних систем, стосовно парадоксів корпускулярно-хвильових властивостей світла тощо. Дослідники дійшли висновку, що пряме сприйняття буття, котре втілюється в абстрактних поняттях та законах, виявляє зневагу деякими боками реальності, при описі котрої наука втратила якусь глибинну сполучну ланку, а такі незвідні один до одного феномени, як матерія і свідомість можуть бути лише вкладеними одна в одну проекціями більш фундаментальної сутності.

Парадоксально-ірраціональний аспект науки й філософії певним чином узгоджується з парадоксами логіки як науки, що зумовлює пошуки нових логічних мов: виявляється, що між логічними твердженням та запереченням можливе дещо третє, яке їх інтегрує. При цьому сама Істина постає “єдністю протилежностей” (С. Б. Церетелі), а логіка як наука з класичної двозначної перетворюється на тризначну (багатозначну), що дає підстави для постулювання тризначної культури та філософії, а також для “закону виключного четвертого”, яким Г. Райхенбах заміняє закон виключного третього (згідно з законом виключного четвертого кожне твердження повинно бути чи істинним, чи хибним, чи невизначеним, четвертої можливості немає [13]), будуючи тризначну логіку (правда – хибна – невизначеність) з метою подолати деякі філософські та логічні труднощі в квантовій механіці, що призвело до формування особливої логіки квантової механіки, в якій використовуються такі значення, як невизначеність, вірогідність.

Парадоксальний аспект науки втілюється у некласичних (багатозначних, модальних тощо) логіках. Тут доречно привести одну з таких логік – індійську, в якій відносини логічних термінів твердження і заперечення виявляються чотири логічно рівнозначні альтернативи: або твердження; або заперечення; і те, і інше одночасно; ні те, ані інше. Ці чотири фундаментальні стани можна зіставити зі схемою “гносеологічно-світоглядних переваг” згідно Ю. А. Урманцеву, який використовує принцип “чотирьох альтернатив” для класифікації підходів до вирішення основного питання філософії: 1) або суб’єктивна реальність є первісною; 2) або об’єктивна; 3) або перша та друга одночасно; 4) жодна з них [14]. Принцип чотирьох переваг виявляється і в тому, що порівняння релігії та філософії показують, що Думаючий може вважати себе смертним, безсмертним, одночасно смертним та безсмертним (реінкарнація) чи навіть неіснуючим (буддизм) [15, с. 26].

ЛІТЕРАТУРА

1. Лосев А. Ф. Философия, мифология, культура.– М.: Политиздат, 1991.– 525 с.

2. Таунс Ч. Слияние науки и религии // Литературная газета. – 1967. – № 34. – С. 13.
3. Зелиг К. Альберт Эйнштейн. – М.: Мир, 1964. – 156 с.
4. Казначеев В. П., Спиринов Е. А. Космопланетарный феномен человека: проблемы комплексного исследования. – Новосибирск: Наука, 1991. – 304 с.
5. Цехмистро И. З. Поиски квантовой концепции физических оснований сознания. – Харьков: Вища школа, 1981. – 176 с.
6. Цехмистро И.З. Холистическая философия науки: Учебное пособие. – Сумы: Изд. "Университетская книга", 2002. – 364 с.
7. Капра Ф. Дао физики. – СПб.: Орис, 1994. – 304 с.
8. Марков М. А. О природе материи. – М.: Наука, 1976. – 216 с.
9. Fung Yu-lan. A Short History of Chinese Philosophy. – N. Y.: Macmillan, 1958. – P. 112.
10. Govinda L. A. Foundation of Tibetan Mysticism. – N. Y.: Samuel Weiser, 1974. – P. 93.
11. Capra M. The Philosophical Impact of Contemporary Physics. – Princeton: D. Van Nostrand, 1961. – P. 319.
12. Thirring W. Urbausteine der Materie // Almanach der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften. – Vienna, Austria, 1968. – Vol. 118. – S. 153.
13. Рейхенбах Г. Философия пространства и времени. – М.: Прогресс, 1985. – 344 с.
14. Урманцев Ю. А. О формах постижения бытия // Вопросы философии. – 1993. – № 4. – С. 89–105.
15. Уилсон А. Р. Квантовая психология. – К.: Янус, 1999. – 224 с.

О.В. Вознюк

ДУХОВНІ ЗАСАДИ ПЕДАГОГІЧНОГО ЗНАННЯ

Духовність завжди вважалась особливим виміром людського існування, покладеного в основу його глибинної аксіології. Суттєво, що духовність як предмет аналізу постає загальною дослідницькою "територією" для релігії, філософії та науки як форм суспільної свідомості. Відтак, духовність можна вважати однією із наріжних категорій суспільної

свідомості, у концептуальній площині якої реалізується синтез науки і релігії, оскільки духовність постає як релігійно-ірраціональною, так і науково-раціональною сутністю.

В основу вчення про духовність покладено історико-філософські підходи у формуванні феномена духовності особистості як детермінанту рівня розвитку суспільства та культури (Аристотель, Платон, Сократ, Цицерон); основні положення зарубіжних філософських напрямів, що досліджують духовні аспекти життєдіяльності особистості (Е. Муньє, В. Франкл, Е. Фромм, А. Швейцер, М. Шелер та ін.); культурно-історичну зумовленість розвитку людини, її духовно-душевне, духовно-почуттєве переживання дійсності, що відображено у працях представників української і російської філософської традиції (М.О. Максимович, Г.С. Сковорода, П.Д. Юркевич, В.В. Зенківський, М.О. Бердяєв, В.С. Соловйов, С.Л. Франк, І.О. Ільїн, Л.М. Толстой, Н.Ф. Федоров), які підкреслювали пріоритет духовності особистості, її самоцінності, розвитку духовного потенціалу й моральної культури; теоретико-психологічні засади формування духовності особистості (Б.Г. Ананьєв, І.Д. Бех, І.А. Зязюн, О.М. Леонтєв, С.Д. Максименко, Л.Е. Орбан-Лембрик, Б.Д. Паригін, Е.О. Помиткін, М.В. Савчин, В.О. Татенко, В.О. Ядов та ін.); гуманізацію освіти та взаємообумовленість педагогічних підходів і результатів навчально-виховного процесу (В.П. Андрущенко, В.П. Бех, В.І. Бондар, В.М. Галузинський, П.М. Гусак, М.Б. Євтух, В.М. Мадзігон, Н.Г. Ничкало, Н.М. Островерхова, О.П. Рудницька, О.В. Сухомлинська, С.О. Сисоєва, М.Д. Ярмаченко); головні напрями вивчення проблем гуманізму та релігійних аспектів української духовності (А.М. Колодний, Л.О. Филипівич, А.І. Пашук, В.П. Мельник, М.В. Кашуба, М.Г. Братасюк, О.І. Гринів, А.А. Фартушний, М. Гайковський та ін.).

Суттєво, що виховний процес завжди був тісно пов'язаний із викладанням предметів духовно-морального спрямування, із духовними традиціями соціуму. Провідною ідеєю дослідження проблеми розвитку духовності особистості є поєднання кращих традиційних методів виховання та прогресивних сучасних підходів, покликаних застерегти вихованців від впливу негативних факторів на їх фізичний, морально-психологічний розвиток та розвинути духовний світ на основі гуманістичних цінностей. Таким чином, формування духовності сучасної молоді людини постає актуальним завданням психолого-педагогічних наук.

В українському педагогічному словнику духовність визначається як “індивідуальна вираженість у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання й соціальної потреби жити, діяти “для інших”. З категорією “духовність” співвідноситься потреба пізнання світу, себе, смислу і призначення свого життя. Людина духовна тією рімою, якою вона замислюється над цими питаннями і прагне дістати на них відповідь. Формування духовних потреб особистості є найважливішим завданням виховання” [10, с. 49]. З іншого боку, зміст духовності є найбільш інтимним для кожного дослідника.

Аналіз психолого-педагогічної літератури засвідчує, що процес духовного розвитку людини розуміється науковцями у контексті таких позицій, як процес:

- ідентифікації з власним ідеальним (сутнісним, глибинним) "Я" людини (Е.О. Помиткін);
- децентралізації, тобто переорієнтації особистості від егоцентричної життєвої позиції до служіння та допомоги іншим;
- рефлексії, в результаті чого відбувається усвідомлення людиною сенсу та призначення свого життя (І.Д. Бех);

- трансценденції, тобто подолання просторово-часових життєвих, ситуативних, матеріально-прагматичних обмежень та вихід у сферу ідеального, надситуативного, абсолютного, набуття універсальної космічної свідомості (А. Маслоу, А.В. Петровський, К. Роджерс);
- усвідомлення всезагальної буттєвої єдності, соборності, розширення свідомості, подолання ізольованості та відокремленості від природного та соціального світу, самого себе (В.С. Соловйов, С.Л. Франк);
- саморозвитку, самореалізації, самоактуалізації, руху від недосконалості до духовної довершеності (А. Маслоу).

Цікавим у цьому контексті дослідження феномену духовності є використання методу контент-аналізу, який передбачає аналіз відповідних джерельних документів за допомогою статистичних засобів. В результаті проведеного аналізу визначено 10 стійких значень, які характеризують сутність поняття, що розглядається. За цими стійкими значеннями, духовність може мати такі смислові аналоги: вдосконалення внутрішнього світу, вищі духовно-матеріальні цінності, релігійно-космічне сприйняття світу, розвиток інтелекту, незалежність від матеріально-фізичного світу, суспільна активність, творча праця, розуміння смислу життя, буття, естетичний розвиток, душевна енергія.

Духовність являє собою вираженість у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання і соціальної потреби жити і діяти "для інших". З категорією духовність співвідноситься потреба пізнання – світу, себе, сенсу, і призначення свого життя. Людина духовна настільки, наскільки замислюється над цими питаннями і прагне отримати на них відповідь. Об'єктивна корисність духовної діяльності людини діалектично поєднується із суб'єктивною безкорисливістю, де нагорода – задоволення внаслідок процесу пізнання оточуючого світу, і задоволення від виконаного обов'язку, що отримується; покарання – докори совісті і почуття провини. Ця відносно незалежна пізнавальна діяльність від прагматичних цілей, а альтруїстичних діянь – від негайного соціального схвалення робить духовність найважливішим чинником розвитку цивілізації, відкриття нових форм суспільного життя, що відповідають мінливим умовам.

Загалом, аналіз визначень духовного розвитку показали, що цей процес пов'язаний із самовдосконаленням особистості, ототожненням людини зі структурою "Я" (Р. Алперт), розширенням свідомості до рівня трансцендентних переживань, трансцендуванням колишніх обмежень часу і простору (С. Гроф), формуванням мужності, співчуття, радості, ясності розуму, мудрості (Г. Ф. де Віт), вищим сенсом життя людини та відповідним йому ідеальним духовним образом "Я" (І.Д. Бех), пошуком нових смислів, які трансформують систему ставлень людини світі та себе (Т.І. Пашукова), гармонізацією психічної сфери особистості, подоланням відчуження від природи, соціуму, самого себе через усвідомлення їх єдності (Ж.М. Юзвак) та ін. [2; 11; 15; 38; 41; 42; 56].

Як засвідчує метод контент-аналізу, виявленні значення віддзеркалюють багатозначність поняття "духовність", а рівень духовного розвитку особистості може визначитись на основі 2-х складових частин духовності: 1) зверненість до внутрішнього світу особистості ("розвиток внутрішнього світу", "релігійно-космічна свідомість", "незалежність від матеріально-фізичного світу") та 2) морально-інтелектуальна діяльність особистості ("моральний розвиток", "інтелектуальний розвиток (здатність до пізнання)" [Вірковський].

Зазначене вище дозволяє дійти висновку, що духовність постає комплексною, парадоксальною, вкрай суперечливою категорією. Як пишуть С.У Гончаренко і Ю.І. Мальований, "...духовність у сучасному світі – це далеко не релігійність, як часто говорять. Це наукові знання, вміння розібратися в світі, чого нам часто не вистачає. Духовність не можна плутати не лише з релігією, а й з ерудованістю, начитаністю, інтелігентністю. Вона невіддільна від почуття людиною єдності з Природою, Світом, Усесвітом, від прагнення до вищих цінностей та ідеалу смислу, Істини, Добра й Краси" [10, с. 31].

Розбіжності у трактуванні феномену духовності (і, відтак, розбіжності у формуванні педагогічної мети духовного розвитку особистості) пояснюються тим, що в цьому феномені не виявлено сутнісної основи – *того системоформувального чинника, який утворює духовність як системну властивість людини*. Спробуємо окреслити цю сутнісну основу.

Духовність, яка є переважно категорією міфологічно-релігійного, цілісно-синкретичного світорозуміння, етимологічно походить (принаймні на рівні індоєвропейських мов) з такого поняття, як "дух". Дух, як поняття в основному релігійне, виражає явище, що за своїм визначенням не має чіткої просторово-часової локалізації. Тобто дух (як і духовність) втілює в собі принцип холомонії, синергії, взаємозв'язку (зв'язок, взаємина, як вважає О.І. Уємов, "складає річ з елементів" [46, с. 51]), взаємодії, опосередкування одного іншим, відображуючи фундаментальний вимір буття – цілісність.

Крім того, дух, що не має чіткої просторово-часової локалізації, може розумітися як принципово вільна сутність, як умова людини бути вільною, самототожньою, трансцендентною (вільною від детермінації світу). Як зазначає С.Б. Кримський, "духовність – це здатність... створювати той внутрішній світ, завдяки якому реалізується самототожність людини, її свобода від жорсткої залежності від постійно мінливих ситуацій" [25, с. 23]. Така характеристика духовності аналізується вище.

Духовність як *цілісність* може розумітися як така, що має телеологічну функцію, котра організує розвиток будь-якої системи у певному напрямі за принципом доцільності. За свідченнями етологів, що вивчають поведінку тварин, коли живі істоти збираються у великі групи, у їхньому середовищі виявляється "колективний розум", який починає ними керувати. Наведемо спостереження французького вченого Луї Тома, що займався вивченням термітів. Він виявив, що окремий терміт є істотою, задіяною у хаотичному русі. Але якщо ми збільшимо число термітів до деякої "критичної маси", то відбудеться диво: терміти починають створювати робочі бригади і, діючи найвищою мірою узгоджено, зводили грандіозну будівлю, репрезентуючи "велике знання" про спорудження в цілому. Це ж можна говорити й у відношенні до всіх суспільних тварин. Окремо узята особа сарани не знає напрямку і мети руху під час міграції, а згряя – знає. Ефект "критичної маси" існує й у птахів, риб, а також у всіх суспільних тварин, коли "велике знання", чи "велика воля" постає духовним керуючим чинником існування співтовариств живих істот.

Відтак, духовність людини як її ставлення до цілого, виявляється у тому, наскільки повно ця людина інтегрована у цілісне космопланетарне і соціально-природне середовище свого існування ("Якщо двоє чи троє зібрані заради мене, там Я серед них" – Мф, 18, 20).

Можна констатувати, що спочатку людина народжується, у відомому сенсі, як щось злите зі своїм безпосереднім оточенням, коли вона не має особистісного самовизначення й існує у сфері принципу реальності (Ж. Піаже). Потім формується людське "Я", особистість як

щось відносно автономне і самодостатнє. Врешті-решт, на найвищому рівні свого розвитку людина відчуває потребу в цілісності, злитті зі світом як у сфері своїх доволі деформованих техногенним середовищем фізіологічних функцій, так і на рівні ціннісного-світоглядного і культурно-естетичного аспектів свого буття. Саме на цьому найвищому рівні розвитку досягається стан духовності як гармонії людини і світу, до якої прагнули найбільш піднесені мислителі всіх часів і народів. Цей висновок можна проілюструвати східною релігійною думкою: "людина повинна пройти двома шляхами життя: Шляхом Вирушення та Шляхом Повернення. На Шляху Вирушення людина відчуває себе... своїм тимчасовим тілесним буттям, своїм відокремленим від всього Я... та живе користю лише особовою; потім користь її розширюється, вона живе не лише собою, але й життям своєї родини, свого племені, свого народу... На Шляху ж Повернення втрачаються межі її особового та суспільного Я... таким чином зливається свідомість, життя людини з Єдиним Життям, з Єдиним Я, – починається її духовне існування".

Ця діалектична схема розвитку людини цілком діалектична. Гранично просто вона ілюструється висловом Г.В. Плеханова, який зазначав, що "будь-яке явище, розвиваючись до кінця, перетворюється на свою протилежність; але оскільки нове, протилежне першому, явище також у свою чергу перетворюється на свою протилежність, то третя фаза розвитку має формальну схожість з першою".

У контексті діалектичного розвитку людини інтерес являє **нове розуміння розвитку в каноні Одкровення св. Іоанна Богослова**. У першому і другому розділах Апокаліпсису представлений шлях розвитку людини від дикунського (райського) стану до людини, яка набуває божественного статусу. У цих розділах Ісус Христос звертається до ангелів семи церков. Тут представлена коротка характеристика цих церков, а також в рамках кожної церкви дається формула "перемагаючої" людини, яка, таким чином, немов би еволюціонує, переходять від однієї церкви до іншої, поки в лоні сьомої Лаодикійської церкви не досягає статусу Сина Божого. **Розглянемо сім ступенів еволюції (розвитку) людини**. При цьому ці ступені в цілому складають три діалектичні етапи: райське проживання → проживання в новому Єрусалимі (Царстві Небесному) → проживання в лоні Божому (у Його трону).

ПЕРШИЙ ЕТАП

Людина досягає статусу особистості, піднімаючись з дикунського стану до стану людського "Я". Таким чином, людина покидає своє старе житло – "райський сад", в якому спостерігається єдність людини і навколишнього її середовища.

1. "перемагаючому дам куштувати від дерева життя, яке посеред раю Божого".

Людська істота, що знаходиться в лоні даної церкви, є істота райська, проте воно ще не досягла статусу того, який "куштує від дерева життя". Цей статус одержує саме перемагаючий, тобто той, хто вступає на перший ступінь еволюції – з дикунського райського стану переходить на рівень людської еволюції. При цьому перемагаючи істота окрім фізичного інстинктивного тіла дикуна набуває тіла духовне – здатність мислити.

2. "перемагаючий не зазнає шкоди від другої смерті".

Людина вступила на рівень людської еволюції в духовному тілі і коли вона перемагає в ньому, то це дає можливість далі продовжувати свою еволюцію після смерті фізичного тіла: людина вже не вмирає в своєму духовному тілі і, таким чином, "не зазнає шкоди від другої смерті".

3. "перемагаючому дам куштувати сокровенну манну, і дам йому білий камінь і на камені написано нове ім'я, якого ніхто не знає, крім того, хто одержує".

"Сокровенна манна" – їжа Господа, якої у людини ще не було. Можливо, це їжа духовна. "Камінь" і "ім'я, якого ніхто не знає, крім того, хто одержує" – є індивідуально-особистісний принцип людини, її "Я", який дає їй здатність до самосвідомості і усвідомлення своєї унікальності.

ДРУГИЙ ЕТАП

Людина входить в сонм святих і знаходить нове житло "новий Єрусалим".

4. "Хто перемагає..., тому дам владу над поганцями... і дам йому зірку ранішню".

Людина, що відкрила особистісний початок, створює сучасну цивілізацію, яка панує над язичниками, що знаходяться на примітивному (дикунському) рівні розвитку.

5. "Перемагаючий вдягатиметься в білий одяг; і не згладжу імені його з книги життя, і сповідатиму ім'я його перед Отцем Моїм і перед Ангелами Його".

Білий одяг – символ праведності. Перемагаючий на особистісному рівні, тобто той, хто переборює свій індивідуально-особистісний початок, одержує статус праведності, святості і збагачує своє особистісне ім'я, яке набуває кафоличний, соборний сенс, оскільки заноситься в Книгу життя.

6. "Перемагаючого зроблю стовпом в храмі Бога Мого, і він вже не вийде з нього; і напишу на ньому ім'я Бога Мого і ім'я міста Бога Мого, нового Єрусалиму, низхідного з неба від Бога Мого, і ім'я Моє нове".

Праведна людина, що реалізовує свою праведність, дістає можливість існувати в "новому Єрусалимі".

ТРЕТІЙ ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ЕТАП

Святий досягає статусу Сина Божого і сідає на Його престолі.

7. "Перемагаючому дам сісти зі Мною на престолі Моєму, як і Я переміг і сів з Отцем Моїм на престолі Його".

Людина, що реалізувалася в статусі жителя нового Єрусалиму, дістає можливість стати Сином Божим. Як говорили батьки Церкви, "Бог зробився людиною, щоб людина змогла стати богом". На цьому рівні реальності відбувається творіння Боже: "Але, як ти теплий, а не гарячий і не холодний, то вивергну тебе з вуст Моїх", – говорить Господь. Саме з нейтральної стихії – Ніщо (стан недиференційованої теплохолодності: "Бо ти говориш: "я багатий, розбагатів і ні в чому не маю потреби"; а не знаєш, що ти нещасний, і жалюгідний, і убогий, і сліпий, і голий") – Бог творить світи, "вивергаючи" їх зі Своїх вуст: "на початку було Слово".

Загалом, усе різноманіття духовних цінностей людства фокусується навколо фундаментальної тріади: Істина, Добро, Краса. Кожний з елементів даної тріади являє собою специфічний спосіб осягнення й освоєння світу людиною. Пізнання Істини передбачає використання когнітивного (гносеологічного) способу відображення світу, у

спектрі якого світ кристалізується як доцільна, розумна сутність. Прагнення до Добра включає в роботу аксіологічні (морально-етичні) ресурси психічної діяльності, спрямованої на моральне освоєння світу. Осягнення краси передбачає відображення світу в сфері перцептивно-афективного поля сприйняття дійсності людською істотою. Єдність зазначеної тріади реалізується у сфері людської життєдіяльності.

Відтак, якщо людина осягає й освоює саму себе і навколишній світ у єдності Істини, Добра і Краси, то результатом такого осягнення є в ідеальному плані – світогляд (система цінностей, аксіологія) і в матеріально-фізичному плані – поведіння і діяльність (праксеологія). Дане положення про єдність Істини, Добра і Краси зараз актуалізується у вигляді синергетичної (цілісної, холодної) парадигми розвитку людини, що розглядає в нерозривній єдності всі перераховані вище складові життєвої активності людини. Тому осягти Красу людина не може поза збагненням Істини і Добра, що, в остаточному підсумку, конститує ціннісно-світоглядний та діяльнісно-поведінковий аспекти людського самовираження і самореалізації.

Зазначені наріжні духовні аспекти життєдіяльності людини виявляють чотири компоненти особистості людини: когнітивний, перцептивно-афективний, ціннісно-світоглядний і діяльнісно-поведінковий, кожен з яких має бути внутрішньо згармонізованим і інтегрованим у соціо-космопланетарне середовище. Цей процес виявляє чотири конкретних психолого-педагогічних завдання. Коротко сформулюємо їх.

1. У сфері когнітивній пропонується приводити до гармонії правопівкульовий (конкретно-образний) і лівопівкульовий (абстрактно-логічний) способи переробки інформації людиною.

Як свідчать дослідження, півкулі можна розглядати психофізіологічним фокусом людського організму, оскільки з їх функціями прямо або побічно пов'язані такі аспекти людської істоти, як механізми цілеутворення і пошуку (вибору) способів досягнення мети, енергетична й інформаційна регуляція поведінки, емпатія і рефлексія, екстраверсія й інтроверсія, довільна і мимовільна сфери психічної діяльності, перша і друга сигнальні системи, сила і слабкість нервових процесів, їх лабільність і інертність, збудження і гальмування, Я і не-Я, ерготропні і трофотропні функції організму, симпатична і парасимпатична гілки вегетативної нервової системи та ін.. Автоматична мимовільна дія включається в правопівкульову, а неавтоматична, довільна – лівопівкульову сфери психічної активності.

Слід зазначити, що в цілому правопівкульова стратегія сприйняття, мислення й освоєння світу є емоційно-образним, конкретно-експресивним, цілісно-синкретичним світобаченням, що формує багатозначний лінгвістичний і мотиваційно-смісловий контексти віддзеркалення дійсності, "пробуджує" такі форми суспільної свідомості, як мистецтво і релігія. Лівопівкульова стратегія, навпаки, є абстрактно-логічним, понятійно-концептуальним, дискретно-множинним світосприйняттям, що формує однозначний лінгвістичний і мотиваційно-смісловий контексти віддзеркалення навколишнього світу і що актуалізує науку і філософію.

Потрібно відзначити, що в онто- і філогенезі живої істоти спостерігається поступове зростання півкульової асиметрії, найбільший вираз якої досягається в зрілому віці. Потім півкульова асиметрія поступово нівелюється. Виявляється стан функціонального синтезу півкуль, коли літня людина, збагачена життєвим досвідом, по суті перетворюється на дитину з її пластичною психікою і безпосередністю сприйняття світу (що є, певною мірою, акмеологічним ідеалом). Можна сказати, що розвиток людини йде від

правопівкульового аспекту психіки (у немовляти обидві півкулі функціонують як єдине ціле в основному за принципом правої півкулі) до лівопівкульового, а від нього – до функціонального стану півкульового синтезу. Якщо брати до уваги, що права півкуля функціонує в теперішньому часі зі спрямованістю у минуле, а ліва – в теперішньому часі зі спрямованістю у майбутнє, то можна стверджувати, що розвиток людини природним чином йде від минулого до майбутнього, а від нього – до синтезу минулого і майбутнього, коли просторово-часова дихотомія буття нівелюється і людина звільняється від "прокляття Кроноса", яке споконвічно пригнічує її. Тут актуальна і потенційна реальності інтегруються, а буття людини і форми освоєння світу помітно збагачуються. Людина ж постає як духовна істота, яка, за біблійським виразом, сповнена віри і "невидиме сприймає як видиме і дійсне". Духовність тут виявляється здатністю орієнтуватися на потенційне-можливе, невовиме, невизначене, на те, що звільняє людину із уз тваринного існування в просторі "тут і тепер", що рятує людську істоту від тісних рамок актуальної даності і спрямовує у майбутнє, що розкриває сяючу сферу потойбічних перспектив. Можна сказати, що головною ознакою духовності є віра, яка у Новому Заповіті трактується як "здійснення очікуваного і впевненість у невидимому" (Євр. 11, 1). Як вказується в християнському катехізисі митрополита Філарета, "віра ж є впевненістю у невидимому – як у видимому, у бажаному й очікуваному – як у сьогоднішньому".

На відміну від тварини, що, у відомому розумінні, тотожна своєму існуванню, людина здатна до рефлексії, що виявляється в спроможності подивитися на себе з боку. Відтак, життя людини перебігає у двох просторово-часових вимірах. У першому вимірі людина існує за принципом "тут і тепер", де реальним постає тільки те, що є дійсним, те, що можна відчувати дотиком. Інший вимір виявляє принцип можливого, у рамках якого реальне виходить за межі дійсного у сферу потенційного, ймовірного, віртуального. Існуючи в першому вимірі, людина уподібнюється дитині, дикуну, тварині, які реагують на те, що безпосередньо входить в орбіту її поточних потреб. Другий вимір дає можливість поринути в майбутнє, потенційно-можливе, віртуальне.

Відомо, що розвиток людства йшов шляхом формування рефлексії майбутнього, вміння орієнтуватися на потенційне-можливе. Ім'я "Прометей", носія якого міфологічна свідомість вважає предтечею людства, перекладається як "мислячий передчасно", "той, хто може передбачити події". Відтак, чим більше людина здатна рефлексувати майбутнє і чим більше це майбутнє здатне поставати мотиваційним чинником, що впливає на її дійсне життя, тим більш духовно просунутою особистістю постає така людина. Прикладом може слугувати Будда Гаутама, який кардинально змінив своє життя після того, як довідався, що в майбутньому йому доведеться страждати, хворіти, зостаритися і вмерти. Ясне уявлення свого далекого майбутнього мотивувало Будду, потопаючого в східній розкоші царевича, перетворитися на мандрівного аскета, який прагнув знайти спосіб уникнути страждань і самої смерті.

Відтак, характерною рисою духовності є орієнтація її носія на потенційно-можливий аспект буття, що, як учить сучасна квантова фізика, є фундаментальною характеристикою Усесвіту, його невід'ємним атрибутом. Більш того, сучасна фізика, розглядаючи феномени мікросвіту, оперує такими поняттями, як "хвилі майбутнього", що на квантовому рівні Всесвіту поширюють свою дію на сьогоднішній день, приходячи з майбутнього.

І якщо поняття духовність виникає зі слова "дух", то дух (який за своїм визначенням не має чіткої просторово-часової локалізації) є феноменом потенційно-можливим, невизначеним, містичним, високоінформативним (малоймовірним), який не локалізується у просторі і часі, а тому має властивість бути необмеженим. Тобто джерело духовності у першому теоретичному наближенні є невизначена, містична, високоінформативна

сутність, що постає вкрай малоімовірною (у принципі, її імовірність наближається до нуля) – саме цей висновок використовується О. Менем як відправна точка в його “кібернетичному доведенні буття Бога”.

2. У сфері перцептивно-афективній виявляється завдання розвинути до рівня синестезії три сенсорні системи (одна або дві з яких зазвичай займають позицію домінуючих) – аудіальну, візуальну і кінестетичну і зробити всі ці системи ведучими (техніки нейролінгвістичного програмування – НЛП). Відомо, що процес пізнання світу тісно пов'язаний з типом репрезентативної системи людини. Психологічний напрям НЛП, до якого все частіше починають звертатися вітчизняні педагоги, поділяє людей на декілька груп, залежно від того, який перцептивний канал сприйняття дійсності у людини переважно розвинутий: аудіальний (слух), візуальний (зір) чи кінестетичний (рух, дотик, смак). Одна із цілей розвитку людини тут розуміється як гармонійних розвиток трьох репрезентативних систем, що значно розширює пізнавальні ресурси майбутнього фахівця. Відтак, процес пізнання світу людиною (що є важливим у процесі професійної підготовки), її взаємодія з сфері соціального й професійного середовища багато у чому залежить від рівня розвитку репрезентативних систем, соціальної перцепції, що, у свою чергу, зумовлює формування емпатійної здатності людини до співпереживання, спроможності зрозуміти мотиваційні спонуки іншої людини, вміння стати на її точку зору.

Розвиток цілісності афективно-перцептивної сфери реалізується найбільш повно у системі вальдорфської педагогіки, де дитина залучається до занять естетично-художнього циклу – музика, живопис, скульптура, архітектура, театр, евритмія (особливий вид мистецтва, “синтез думки і слова, кольору і музики, рухів тіла і души”). Один із головних принципів вальдорфської школи – образний виклад матеріалу. Дітей вчать образно мислити, співпереживати, співчувати, включають у процес всю людину, її уявлення, фантазію, почуття. Дуже цінується тут здатність дивуватися і бачити чудо (що прямо пов'язано з духовно-містичним досвідом людини). Тому тут у перших-п'ятих класах так багато казок, міфів, легенд.

3. Синергізація ціннісно-світоглядної сфери передбачає занурення учнів та студентів в ауру багатоваріантного світогляду, що породжує толерантність до різних ціннісних орієнтацій і відповідає принципів багатомірності Істини (гуманістична психологія). Цей висновок відповідає поглядам Б.С. Братуся, котрий визначає чотири рівні в структурі особистості, які характеризують ступінь її духовності: егоцентричний – особа прагне до власної значущості, вигоди; ставлення до себе є самоцінним, а до інших – прагматичним; групоцентричний – ототожнюваність особи з певною групою, яка для неї є цінною; просоціальний (гуманістичний) – всі люди є самоцінними, рівними, діяльність людини спрямована на користь іншим; духовний (есхатологічний) – людина усвідомлює себе та інших як істот особливого роду, які пов'язані між собою, співвіднесені з духовним світом.

4. Синергізація діяльнісно-поведінкової сфери людини передбачає розширення рольового репертуару учнів, що дозволяє успішно виконувати різні соціальні ролі і виявляти активність у руслі різних стилів діяльності. Розвиток рольового статусу в остаточному підсумку веде нас за межі системи соціальних ролей – у сферу надрольової поведінки, що “передбачає справжню самобутність, несе в собі потенційну можливість досягнення гармонії з навколишнім світом і самим собою”, дозволяє людині значно розвинути досвід свого існування у навколишньому природно-космічно-соціальному середовищі, навчає бути реально причетною до розмаїття форм життя нашої планети, тобто постати як духовна, цілісна сутність.

Як бачимо, принцип інтеграції людини у навколишній світ виявляє внутрішню інтеграцію людини, що пояснюється синергетичним принципом "талант – це сума талантів та здібностей", оскільки основою для всіх спеціальних здібностей є загальні здібності ("генеральний чинник інтелекту", "базальний чинник обдарованості"). Це відповідає синергетичному принципу нададитивності, коли системи володіють певними системними властивостями, що не притаманні властивостям їх складових. Цей принцип можна ілюструвати практикою Вальдорфської школи, де використовується евритмія – особливого виду мистецтва як синтезу думки і слова, кольору, музики, рухів.

Принцип "талант – це сума талантів" може знайти реалізацію у методі інтеграції правопівкульової та лівопівкульової стратегій пізнання у навчальному процесі, що ілюструється педагогічною системою педагога В.Ф.Шаталова. Ця система використовує принцип півкульового синтезу, коли у рамках навчального процесу приводяться до гармонії два аспекти людської психіки – "правий" (конкретний) та "лівий" (абстрактний). Тут, з одного боку, юнаки та дівчата одержують той чи інший набір конкретних фактів (математичних, історичних, географічних тощо), а з іншого, – всі ці факти перекладаються на мову опорних сигналів, що є абстрактними категоріями. Учні вчаться цілеспрямовано та регулярно маніпулювати одночасно двома протилежними рядами реалій нашого життя, здійснюючи їх взаємну трансформацію, коли конкретне сприймається та розуміється через абстрактне, а абстрактне – через конкретне. Тут доречно навести й ідею М. П. Щетиніна щодо розвитку таланту, що він описав у книзі "Збагнути неосяжне". Він спирався на положення: здібність до одного виду діяльності складається зі спроможностей до інших ("талант – це синтез множини талантів"). А тому завдання розвитку кожної здібності має бути одночасно й завданням розвитку "побічних" здібностей. Для того, щоб виховати спеціаліста, треба, отже, крім турботи про спеціалізацію, розвивати "людину взагалі", людину в цілому. Так народилася ідея школи-комплексу, яка в початковому вигляді розглядалася як спілка шкіл: загальноосвітньої, музичної, художньої і хореографічної.